

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2018

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(40)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Khwatihata ehansi ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Minkarhi leyi ringanyetiweke:

XIYENGE XA A: 50 wa timinete	
XIYENGE XA B: 20 wa timinete	
XIYENGE XA C: 50 wa timinete	
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI**KU HUMELELA EVUTON'WINI**

1	Ku humelela evuton'wini swi fambelana na ku tirhisa miehleketo, ku kunguhata na ku twisisa hi vuenti swilo leswi u swi endlaka. A swi lavi matimba, magugu kumbe ku timbeyambeya. Swo lava mabyongo ntsena.	
2	Mavalavala na Bokisi a va ri vanghana lavakulu lava vunghana bya vona byi sunguleke loko va thoriwa eka Mfumu ku tirha tanihi vamabalana eka Ndzawulo ya Dyondzo. Loko va sungula ku tirha hi lembe ra 1980, lavambirhi a va ha ri majahantiyela ya malembe ya makumembirhintlanu. Kute hi lembe ra vumakumenharhu, vo twanana ku huma penceni va ya tisungulela swa mabindzu. Va xavile mapurasi lamakulu lawa eka wona a va lava ku byala matsavu va xavisa. Mapurasi ya kona a ya tlumile swinene hi mirhi, magungu na byanyi lero a ya lava ku tirhiwa swinene.	5 10
3	Bokisi o teka R20 000 a ya thola gandaganda leswaku yi simula mirhi na swimidyana. A tlhela a teka R50 000 a thola vatirhi, a va xavela na swa ku tirha hi swona swo fana na swimandlamandla, mabanga, swihloka na michini yo saha minsinya leswaku va tshetsha na ku khutulela minsinya leyi wisiweke hi gandaganda. Vatirhi va yena a va hola hi n'hweti. Hakunene vatirhi va nghena ehansi va tirhana na minsinya ku sala ku lo paa! Ivi a teka tihunyi ta kona a xavisa ti n'wi vuyisela mali yo ringana R20 000. Loko tin'hweti tinharhu ti hela, purasi ra yena a ri basile lero se a ku lo sala ku lulamisa misava leswaku a ta byala swimilana swa yena.	15 20
4	Mavalavala yena u tinyikile nkarhi a valanga mirhi leyi lavaka ku tsemiwa epurasini ra yena kutani a tityela ku swi tirha hi katsongotsongo. U avile purasi ra yena hi swiphemu swa mune kutani a kunguhata ku tsema mirhi ku ya hi swiphemu leswi a swi aveke. Xiphemu xin'wana na xin'wana a xi ta tirhiwa hi n'hweti yin'we ntsena. U funghile na ku vekela ntsengo wo karhi eka murhi wun'wana na wun'wana ku ya hi mabumbulelo ya wona. Leyitsongo a yi chipile kasi leyikulu a yi hakela swinene. Ku suka kwalaho a tsala xinavetiso a xi veka etindhawini ta mavhengele laha vanhu va xavetelaka kona. Xinavetiso a xi vula leswi,	25
	'Xana u na vuswikoti byo tsema murhi u wu khutulela u paka na tihunyi ta kona? Ntirho wa tin'hweti ta mune wu ku yimerile haleno purasini ra ka Mavalavala. Tana na xihloka xa wena epurasini hi Musumbhunuku wa siku ra 15 Mudyaxihi. Vuxokoxoko, tihlanganise na hina eka nomboro ya 051 676 7894'.	30 35

5	<p>Hi Musumbhunuku vanhu a va lo mo, epurasini ra Mavalavala, un'wana na un'wana a khome banga na xihloka xa yena. Vanhu va hlawurile minsinya ku ya hi matimba ya vona na xuma lexi tsariweke eka yona. Lava va ntamu wa mhisi va wisa mimbirhi kumbe ku tlula. Loko siku ri hela munhu un'wana na un'wana a tamerisiwa swa yena a timukela. N'hweti bi, ndlela yi ri karhi yi gidela kwale ka Mavalavala ku kondza xiphemu xo sungula xa purasi xi ku ndzi swi twile. Hi n'hweti yo sungula Mavalavala u hakerile vanhu mali yo ringana R20 000 ivi a xavisa tihunyi ta kona ti n'wi vuyisela mali yo ringana R25 000. Swi vile tano na le ka tin'hweti letin'wana tinharhu. Ntirho wu chava mavoko, hi tin'hweti ta mune purasi ra Mavalavala a ri lo caca, ku sele ntsena ku cela swikundzu. U thorile van'wana vanhu va n'wi celela swona hi mali yo ringana R10 000. Endzhaku u ngenhisile teretere yi sungula ku lulamisa misava leswaku a ta byala.</p>	40 45
6	<p>Hi n'hweti ya vuntlhanu hi kuma Mavalavala na Bokisi va yimile egedeni ya purasi ra Mavalavala, va ri ku tibuleleni va tsakile. Hi yi lwile munghana, se hi ta sungula ku byala, ku vula Mavalavala. Ku yi lwa hi yi lwile kambe mina swi ndzi sechile, ku hlamula Bokisi. Mina ndzi vone loko u hatla u swi saranganya ndzi ku kumbe u lo ndzi tumbetela xihundla xa kona, ku vula Mavalavala a ri karhi a hleka. Xihundla xa kwihi naa, a ko va magugu yo pfumala vutivi. Ku sukela sweswi hi ta fanela ku pfunana hi miehleketo leswaku hi nga lahlekeriwi, ku vula Bokisi a tsanile.</p>	50 55

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana Bokisi na Mavalavala a va tirha ntirho muni loko va nga si huma penceni? (1)
- 1.2 Boxa swilo SWIMBIRHI leswi munhu a faneleke ku swi endla loko a lava ku humelela evuton'wini. (2)
- 1.3 Vula Hi swona kumbe A hi swona kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.3.1 Bokisi a a tirha eka Ndzawulo ya Swavurimi loko a nga si huma penceni. (1)
- 1.3.2 Mavalavala a hakela vatirhi va yena ntsena loko n'hweti yi herile. (1)
- 1.4 Xivuriso lexi nge 'ntirho wu chava mavoko' xi vula leswaku:
- A Ntirho wa mavoko wa tika.
- B Ntirho wu hatla wu hela loko vanhu va wu hlengela va tele.
- C Ntirho wu vavisa mavoko.
- D Ntirho wa lolohisa loko vanhu va wu hlengela va tele. (1)
- 1.5 Hi swihi swilavekonkulu swa xinavetiso xa Mavalavala? (2)
- 1.6 Hlamusela leswi Mavalavala a a kunguhatile ku tsemisa xiswona mirhi epurasini rakwe. (2)
- 1.7 Bokisi na Mavalavala va tshikile ku tirha hi lembe rihi? (2)
- 1.8 Xana Mavalavala u bindzurisile mali muni eka tin'hweti ta mune? (2)

- 1.9 Mavalavala a a vula yini loko a ku hi yi lwile munghana? (2)
- 1.10 Hi wihi mbuyelo wa ku va Mavalavala a vurile leswaku lava va lavaka ntirho va ta na swihloka swa vona? (2)
- 1.11 Maendlelo ya Bokisi eka masungulelo ya yena ya purasi ya hi paluxela yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 1.12 I ncini lexinene hi vunghana bya vanhu lavambirhi? (2)
- 1.13 Loko a ku ri wena Mavalavala a wu ta pfumela ku pfunana na Bokisi hi miehleketo ke? (2)

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

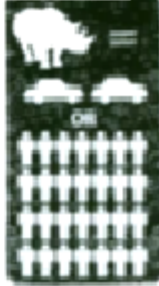

HAMBANANI NA TIMHELEMBE!

EAfrika-Dzonga 333 wa timhelembe ti dlayiwile hi lembe ra 2010... Hi lembe ra 2031 ti ta va ti nga ha ri kona.

Mhelembe yo basa

Timhelembe hinkwato i ta muhlovo wa nkwalala naswona a ti swi koti ku hambanisa mihlovo.

Mhelembe ya ntima

Mapa ya rimhondzo a ya:

- endli leswaku u titwa u ri ntsongo.
- tshunguli mavabyi.

[Xi huma eka www.google.co.za]

- 1.14 Handle ka muhlovo, hi kwihi ku hambana kun'wana loku ku nga kona exikarhi ka mhelembe yo basa na ya ntima? (1)
- 1.15 Xana xibokisana lexi xi nga exineneni xi kombisa yini hi ntiko wa mhelembe? (2)
- 1.16 Ku ya hi xitshuriwa hi xihi xilo XIN'WE lexi endlaka leswaku vanhu va dlayetela timhelembe. (1)
- 1.17 Hi wihi nkoka wa rito 'Hambanani' eka khepuxini ya xitshuriwa lexi? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa swilo swa nkoka eku hlawuleni ntirhovutomi.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa swilo swa nkoka eku hlawuleni ntirhovutomi.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomo wa wena.

XITSHURIWA XA C**NTIRHOVUTOMI**

Munhu un'wana na un'wana u fanele ku va na munhu loyi a tsakelaka ku fana na yena mayelana na ntirhovutomi. Vadyondzi vo tala vo tihanyela va nga tivi leswaku tinyiko ta vona hi tihhi naswona hi wihi ntirhovutomi lowu va wu tsakelaka. Hikwalaho va hlawula mintirho hi ndlela yo kopela eka maxaka na vanghana.

Munhu u fanele ku titiva a tlhela a tiva na leswi tsakisaka mbilu ya yena, kutani a swi longoloxa a pambula leswi a nga na nyiko eka swona. Leswi swi ta endla leswaku a pfula mahlo a valanga mintirho leyi fambelanaka na yena. Exikolweni mudyondzi loyi a nga dyondzi muhulahula, u hlawula tidyondzo leti yelanaka na ntirho lowu a nga na nyiko eka wona. Hi minkarhi ya ku wisa ka swikolo lavo tlhariha va nghenelela eka mintirho leyi yelanaka na tinyiko ta vona. Loko a hlawule ku khanika u vhela a sungula ku tirhisana na vamakhaniki a vona leswi va tirhisaka xiswona. U lava no tiva vanhu lava va nga humelela eka ntirhovutomi lowu a wu tsakelaka leswaku a kuma nkucetelo eka vona. Van'wana va sungula na ku kuma vuxokoxoko eka timagazini na inthanete. Loko a pasa Giredi ya 12 a nga kanakani leswaku u ya dyondzela yini.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

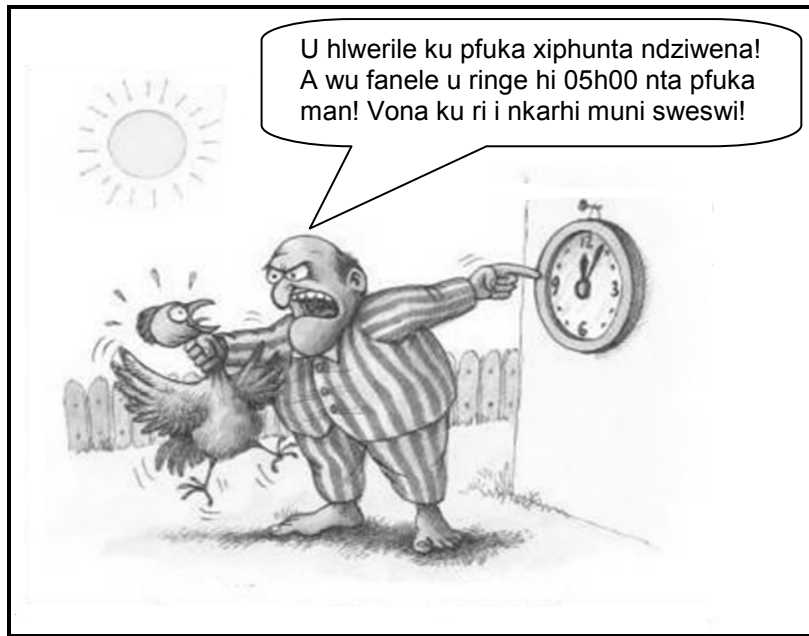
[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.google.co.za]

- 3.1 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? (2)
- 3.2 Hikokwalaho ka yini munavetisi a ku: 'Boha Rome', ematshan'wini ya leswaku boha banti ra Rome? (2)
- 3.3 Tsavula rito leri kombaka ririmi ro onga eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.4 Mimfungho ya xihlamalo eka xinavetiso lexi yi kombisa ku ... (1)
- A ka swi nga tshembisi.
B xaveka ka banti leri.
C koka rinoko ra vaamukeri.
D pfumaleka ka banti leri.
- 3.5 Hikokwalaho ka yini rito 'Rome' ri vuyeleriwile eka xinavetiso lexi? (2)
- 3.6 Hi ku vona ka wena i ntiyiso leswaku banti leri ri ku nyika ndzhuti? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA E

[Xi huma eka: www.funnyVooz.com]

- 4.1 Xana leswi nga eka khathuni swi humelele nivusiku kumbe ninhlikani ke? Seketela. (2)
- 4.2 Xana munhu loyi wa huwelela kumbe u vulavula kunene ke? Seketela hi leswi swi nga eka marito lawa a ya vulaka. (2)
- 4.3 Hlamusela ku titwa ka swivumbiwa leswi nga laha xifanisweni? (2)
- 4.4 Xikhovolelo lexi nga kona eka marito lawa ya, 'U hlwerile ku pfuka xiphunta ndziwena!' hi leswaku:
- A Marito lawa ya paluxa vuphunta bya nkuku lowu.
 B Marito lawa ya paluxa vuphunta bya wachi leyi.
 C Marito lawa ya paluxa vuphunta bya nkuku na wanuna loyi.
 D Marito lawa ya paluxa vuphunta bya wanuna loyi. (2)
- 4.5 Hi ku vona ka wena i ntiyiso leswaku nkuku a wu ringangi hi awara ya ntlhanu? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

Mhaka ya switereka se yi tinyikile matimba laha Afrika-Dzonga. Swivangelo swa kona swi tele ngopfu hambileswi swin'wana swa swona swi nga ku ganamisaka hi xikosi hi ku hleka. Tolo a ndzi vhakile eka vahahani le ka Xihandzuli. Loko hi fika le kusuhi na xintshabyana ho vona ntlawanyana wa vanhu wu yimile hi le kulenyana kwalahaya kusuhi na patu. Muchayeri wa thekisi o yimisa movha a nga si fika le a va ri kona ku xiyisisa leswi a swi ri ku humeleleni. 5

Hi nkarhinyana ko hundza wanuna na mbyana ya yena, muchayeri o n'wi vutisa, yena o, a ndzi tivi nchumu. Endzhakunyana ko ta wansati na nuna wa yena, muchayeri o, lava va fanele va swi tiva, kutani o va vutisa ivi vo fa hi ku hleka va ku, mi yima la mi chava lavaya? Vanhu lavaya va ri va lava ku akeriwa molo kwala machokolobyanyini. Va nga mi chavisi i matoya, loko maphorisa ya fika va to bamfee! 10

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Nyika ntirho wa swiphemu leswi khwatihatiweke laha hansi.
Loko hi fika le kusuhi na xintshabyana.
Ho vona ntlawanyana wa vanhu wu yimile. (2)
- 5.1.2 Hlawula nhlamulo yin'we leyi vulaka leswi tikisiweke eka xivulwa lexi xi nga laha hansi.
Mhaka ya switereka se yi **tinyikile matimba** laha Afrika-Dzonga.
A Yi andzile.
B Yi fikile.
C Yi kona.
D Ya kala. (2)
- 5.1.3 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.
Muchayeri wa thekisi o yimisa movha. (2)
- 5.1.4 Kombisa ku hambana ka tinhlamuselo ta masivi lama khwatihatiweke laha hansi.
Muchayeri o, lava va fanele va swi tiva.
Miyima la mi chava lavaya? (2)

- 5.1.5 Vumba xivulwa hi rito leri tikisiweke laha hansi ku humelerisa nhlamuselo yin'wana ya rona yo hambana na leyi nga exivulweni.
Mhaka ya switereka se yi tinyike matimba laha Afrika-Dzonga. (2)
- 5.1.6 Tsala xivulwa lexi landzelaka nakambe, kambe u yisa rihlanganisi ra xona exikarhi ka xivulwa.
Loko maphorisa ya fika va to bamfee! (2)
- 5.1.7 Vula ntirho wa riencisi leri tikisiweke laha hansi.
Loko maphorisa ya fika va to bamfee! (2)
- 5.2 Xiyaxiya xifaniso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA G

Mina ndzi munghana lonene. Muhlayisi wa n'wini wanga ...

[Xi huma www.google.com]

- 5.2.1 Tsala xivulwa xa wena n'wini hi ritofularha ra rito 'munghana'. (2)
- 5.2.2 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka vuningi.
Mina ndzi munghana lonenene. (2)
- 5.2.3 Rito 'muhlayisi' i rivitimpfelelo, tsala xivulwa xa wena n'wini hi riendli ra rona. (2)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80